

УДК 37.013[316.613.434-052 59.9-048.25]
DOI 1010.32999/ksu2312-3206/2019-1-25

БУЛІНГ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ: АНАЛІЗ, ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Кулешова О.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Міхеева Л.В., к. пед. н., доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Стаття присвячена надзвичайно актуальній проблемі агресивних проявів у міжособистісних стосунках учнівської молоді. У праці пропонується огляд деяких підходів вітчизняних та зарубіжних науковців щодо понять «булінг», «шкільне насилля», «агресія». Описано основні види та соціально-рольову структуру шкільного булінгу. Авторами обґрунтовано комплекс психопрофілактичних заходів щодо попередження та вирішення проблеми шкільного булінгу.

Ключові слова: *агресія, булінг, шкільне середовище, шкільне насилля, булер, жертва, спостерігачі.*

Кулешова О.В., Міхеева Л.В. БУЛЛИНГ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ: АНАЛИЗ, ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Статья посвящена чрезвычайно актуальной проблеме агрессивных проявлений в межличностных отношениях учащихся. В работе предлагается обзор некоторых подходов отечественных и зарубежных ученых относительно понятий «буллинг», «школьное насилие», «агрессия». Описаны основные виды и социально-ролевая структура школьного буллинга. Авторами обоснован комплекс психопрофилактических мероприятий по предупреждению и решению проблемы школьного буллинга.

Ключевые слова: *агрессия, буллинг, школьная среда, школьное насилие, буллер, жертва, наблюдатели.*

Kuleshova O.V., Mikheieva L.V. BULLYING IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT: ANALYSIS, WAYS OF OVERCOMING

The article is devoted to the extremely urgent problem of aggressive manifestations in the interpersonal relations of student youth. The paper offers an overview of some domestic and foreign scholars' approaches to the concepts of "bullying", "school violence", and "aggression".

In recent years, in our country and in the world, the spread of educational phenomena such as school bullying has been widely acknowledged as the school does not remain aside from the reality of life, and students take on patterns of interpersonal interaction, which become destructive. This is primarily caused by the unstable situation in society: the crisis of the modern family, low social status, unemployment, the imposition of the consumption ideology, the certain moral values rejection and the new benchmarks transition in society – all this is, perhaps, the most important factors contributing to the process of victimization of student youth.

Based on the analysis of scientific literature, the authors of the article found the following types of school bullying: 1) physical school bullying; 2) psychological school bullying: verbal psychological school bullying; 3) social psychological school bullying; 4) cyberbullying.

The paper describes the social-role structure of school bullying, which includes following: a bullying victim – a student who is the object of repression and threats; bullers – schoolchildren who systematically for a long time commit violent actions against the victim; observers – students who are not initiators of violence, but who become dependent on a tense situation because of their indifferent attitude.

A complex of preventive psychological measures for prevention and solution of the problem of school bullying is substantiated by the authors of the article.

Key words: *aggression, bullying, school environment, school violence, buller, victim, observers.*

Постановка проблеми. Проблема булінгу для сучасного суспільства (як у нашій країні, так і в світі загалом) є надзвичайно поширеною та актуальною. Останніми роками набуває особливого значення в освітній практиці таке явище, як шкільний булінг, оскільки школа не залишається осторонь реалій життя, а учні наслідують моделі міжособистісної взаємодії, що набувають деструктивного характеру. Це спричинено насамперед нестабільною ситуацією в суспільстві: криза сучасної сім'ї, низький со-

ціальний статус, безробіття, нав'язування ідеології споживання, відмова суспільства від одних моральних цінностей та перехід до нових орієнтирів – все це є чи не найголовнішими чинниками, що сприяють процесу віктимізації учнівської молоді. Сучасні учні можуть спостерігати за подіями в країні та певним чином приміряти на себе моделі поведінки дорослих для вирішення своїх проблем та непорозумінь. Все частіше стає відомо про випадки агресивних та жорстоких з'ясувань стосунків у шкільних

учнівських колективах, хоча цю проблему з тих чи інших причин намагаються замовчувати, не афішувати випадки знущань, її не прийнято обговорювати. За таких умов проблему не усувають, а навпаки, вона набуває більших обсягів жорстокості.

Зазначимо, що, незважаючи на наявність досліджень, присвячених булінгу, окремі аспекти цієї важливої проблеми залишаються поза увагою науковців. Зокрема, обґрунтування комплексу заходів щодо роботи з профілактики та подолання такого негативного явища, як булінг в учнівському колективі, до якого мають бути залучені всі: держава, батьки, адміністрація навчального закладу, учні, педагоги, психологи.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні соціально-педагогічних та психологічних аспектів проблеми булінгу, розробці профілактичних заходів щодо попередження цього явища в учнівському колективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок до теорії подолання булінгу, дослідження його структури, причин виникнення зробили зарубіжні науковці, зокрема: К. Арора, А. Бандура, А. Браун, М. Кляйн, Д. Лейн, Е. Міллер, А. Мічерліх, Д. Ольвеус, Д. Річардсон, Е. Роланд, Д. Таттум, Д. Томпсон та ін.

Психологічні аспекти насильства щодо дітей серед вітчизняних науковців широко представлені у працях О. Асмолова, О. Барліта, І. Бердишева, С. Болтівця, А. Бочавера, Б. Братуся, О. Глазмана, Т. Драгунової, О. Дроздова, Н. Зінов'євої, А. Короля, Н. Левітова, С. Максименка, Н. Максимової, Н. Михайлової, В. Петросянця, О. Сінюкова, В. Собкіна, Н. Солдатенко, А. Чернякова та ін.

Умови впровадження інноваційних технологій профілактики агресивної поведінки в умовах школи досліджували Р. Безпальча, І. Гайдамашко, М. Жданова, Н. Заверико, Л. Лушпайа, О. Романова, Д. Соловійова, А. Чернякова та ін. [2, с. 75].

Виклад основного матеріалу. За результатами дослідження, проведеного ЮНІСЕФ, у 2017 році в Україні серед дітей віком від 11 до 17 років виявлено, що 67% учнів стикалися з проблемою булінгу (цькування). Ці дані дають підстави стверджувати, що булінг у нашій країні можна вважати масовим явищем [3]. Такі показники вказують на те, що у виховній роботі закладів освіти є значні прогалини, що профілактика ситуацій насилля, булінгу, мобінгу є неефективною, недостатньою, а отже, превентивна робота у сучасній національній українській школі потребує перезавантаження, оновлення.

Першим проблемою булінгу почав займатися норвезький учений Д. Ольвеус, який визначив це явище в шкільному колективі як ситуацію, в якій учень неодноразово, тривалий час стає об'єктом негативних дій та нападів з боку одного чи кількох учнів. Явище булінгу має колективний характер та засноване на соціальних стосунках у групі. Д. Ольвеус стверджував, що булінг включає три важливі компоненти: агресивну поведінку, що містить у собі небажані, негативні дії; довготривале та систематичне явище; характеризується нерівністю влади або сили. Булінг (від. англ. "to bully" – задиратися, знущатися, змушувати погрозами) – це повторювальні, свідомі, навмисні та обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози подальшою агресією [11]. Термін булінг тісно пов'язаний із такими поняттями, як насильство, агресія, третирування, цькування. Усі ці поняття відображають різні аспекти цього явища, яке властиве переважно організованим колективам. За сферами виникнення розрізняють: булінг у школі; булінг на робочому місці (мобінг); булінг в армії («дідовщина»); кібербулінг (насилля в інформаційному просторі).

Під час вивчення проблеми шкільного насильства нашу увагу привернули наукові погляди Д. Ольвеуса, який визначив цикл насильства (англ. bullying circle) як певний сценарій систематично повторюваних репресій, кожний чинник якого має свої соціальні ролі:

- жертва – учень, що є об'єктом репресій та погроз;
- агресори – переслідувачі, які систематично протягом тривалого часу здійснюють насильницькі дії щодо жертви;
- прибічники, спостерігачі – учні, які не є ініціаторами насильства, але своєю байдужою позицією стають залежними від напруженої ситуації;
- пасивні прибічники – учні, які пасивно підтримують третирування;
- сторонні спостерігачі – учні, які керуються принципом «не моя справа» (український варіант – «моя хата скраю»);
- вірогідний захисник – учні, які не підтримують агресорів, але нічого не роблять, щоб захистити жертву;
- захисник жертви – учні, які намагаються допомогти жертві [8; 9; 10].

За результатами досліджень у психолого-педагогічній літературі описані типи учасників шкільного насильства: «булери» – це діти, які мають статус ізольованих чи знехтуваних у групі, які невпевнені та незадоволені собою, з неадекватно завищеною самооцінкою; готові до агресивних

дій щодо інших; енергійні та намагаються верховодити над оточуючими, прагнуть підпорядкувати собі інших учнів; імпульсивні, легко сердяться, часто перебувають у напруженні або мають пригнічений стан; не дотримуються норм і правил; з низьким рівнем тривожності. «Жертви булінгу» мають високий рівень тривожності, неврівноважену поведінку, низьку самооцінку, середній та високий рівні самоконтролю, є чутливими, стриманими, емоційно нестабільними, некоммунікбельними, з низьким рівнем схильності до агресивної поведінки. «Спостерігачі» мають середній рівень тривожності, адекватну самооцінку, невелику схильність до агресії, за статусом у групі є лідерами та такими учнями, яким однолітки надають перевагу.

Шкільний булінг – це специфічна форма агресивної поведінки, котра може бути описана в ситуації, коли учень повторно чи постійно зазнає негативних дій з боку однієї чи більше осіб. Негативні дії мають місце тоді, коли наявний дисбаланс у силах між жертвою та агресором. Мотивацією до булінгу стають заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість, боротьба за владу, потреба в підпорядкуванні лідерів, нейтралізації суперника, самоствердження тощо [7].

Суть булінгу вбачають все-таки не в самій агресії або злості до кривдника, а в презирстві, зневазі, сильному почутті відрази до того, хто ніби не заслуговує на повагу. Це дає можливість булерам здійснювати насилля без почуття провини, співчуття чи емпатії. Кривдник надає собі привілеї домінантності, контролю, права виключення та ізоляції жертви. Також значну роль у процесі булінгу відіграють спостерігачі, яких за дослідженнями науковців 88% від усіх дітей: частина з них долучається до булера, інша – аудиторія, яка підбурює його до подальшого знущання, і лише від 10 до 20% намагаються допомогти жертві булінгу [2, с. 77].

У результаті аналізу праць науковців, які займалися цією проблематикою, ми виявили, що розрізняють такі види шкільного булінгу:

1. Фізичний шкільний булінг – агресивне фізичне залякування, яке полягає у багаторазово повторюваних ударах, стусанах, штовханнях, підніжках, зачіпаннях, бійках, ляпасах, пошкодженні та знищенні одягу та особистих речей жертви тощо.

2. Психологічний шкільний булінг – насильство, яке пов'язане з дією на психіку, що завдає психологічної травми. Розрізняють:

– вербальний психологічний шкільний булінг – залякування чи глузування за до-

помогою слів, яке включає постійні образи, погрози й зневажливі коментарі (щодо зовнішнього вигляду, релігії, етнічної приналежності, інвалідності, особливостей стилю одягу, поведінки тощо), погрози зашкодити;

– соціальний психологічний шкільний булінг – булінг стосунків, який є феноменом соціального вигнання, коли окремих дітей однолітки: не визнають або ігнорують – тактика ізоляції, бойкоту (не допускають до ігор, вечірок тощо), або вони стають жертвами чуток чи інших форм публічного приниження й осоромлювання;

3. Кібербулінг – приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших електронних пристроїв. Діти створюють веб-сторінки та сайти, де можуть вільно спілкуватися, коментувати, ображаючи інших, поширювати плітки, фотографії особистого характеру та іншу інформацію; також агресори відсилають електронні листи та повідомлення своїм жертвам, у яких їх всіляко принижують. У такому просторі немає жодних захисних для жертви бар'єрів – ані часових, ані просторових, тому швидко, лише натисканням кнопки, образлива інформація поширюється серед тисяч людей [1].

Як показує практика, форми булінгу можуть бути різними, починаючи від кепкування з приводу зовнішнього вигляду та закінчуючи бойкотом та ігноруванням. Так, лише за 2017–2018 р. в Україні було здійснено кілька резонансних випадків булінгу, про які стало відомо завдяки засобам масової інформації (ЗМІ). Наприклад, у грудні 2017 р. у стінах ліцею податкової та рекламної справи № 21 м. Києва однокласники побили школяра, зламавши йому хребта. У серпні 2018 р. в Одесі групою дівчат було жорстоко побито школярку через ревності до хлопця. У жовтні 2018 р. у с. Чернобай Черкаської області у стінах школи однокласники жорстоко побили третьокласника, після чого дитина впала в кому. Інший випадок стався у листопаді 2018 р. у с. Бердянка Харківської області, де сталась масова бійка, яку спровокувала шестикласниця. Цього ж місяця в м. Дніпро 15-річна дівчинка біла іншу на очах ровесників, а потім змусила її стати навколішки. Присутні все фільмували на відео, супроводжували побиття жартами та заохочуванням до нових ударів. На жаль, в Україні відсутня офіційна статистика від уповноважених органів державної влади щодо зафіксованих випадків булінгу та його наслідків в учнівському середовищі. Тому реальна кількість таких проявів дитячої агресії залишається невідомою. Проте сам факт того, що безпосередніми учасниками цих трагічних по-

дій стають діти, свідчить, що більше ігнорувати існування булінгу в закладах освіти неможливо. У зв'язку з цим у грудні 2018 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» № 8584, за яким встановлюється спеціальний вид відповідальності за вчинення булінгу, що передбачає накладання штрафу від 20 до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а в разі повторного вчинення – від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Окрім того, Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» № 8584 передбачена відповідальність і за приховування випадків булінгу педагогічними, науково-педагогічними, науковими працівниками, керівниками або засновниками закладу освіти, що тягнутиме за собою накладення штрафу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Крім того, Кодекс України про адміністративні правопорушення та Закон України «Про освіту» доповнені відповідними статтями.

Натепер є низка причин для виникнення булінгу. Серед них ми можемо виділити такі: помилкове уявлення про те, що агресивна поведінка допустима; бажання завоювати авторитет в очах друзів та однолітків; бажання привернути увагу впливових дорослих; нудьга; компенсація за невдачі в навчанні чи громадському житті; через тиск батьків; через жорстоке поводження батьків та відсутність їхньої уваги до дитини. Часто діти вважають знущання способом стати популярним, керувати та мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися. Інші просто заздять тим дітям, з кого знущаються, а деякі навіть не усвідомлюють почуттів жертви та обсяг шкоди від їхньої поведінки. Однак наголошується, що булінгової поведінки діти навчаються, тобто не бачили б вони моделей жорстокої поведінки серед дорослих, по телебаченню тощо, то таких загрозливих масштабів булінгу можна було б уникнути [6].

Науковці виділяють особистісні фактори, що приводять дитину до проявів булінгу: запальний темперамент, імпульсивність характеру, брак емпатійності, егоїстичне врахування лише власних потреб, перевага бажання досягти контролю та уваги над бажанням створити дружні стосунки.

Жертви булінгу зазнають чимало страждань, окрім образи кривдників чи спостерігачів. Часто вони відчують психологічне та фізичне виснаження чи приниження, пропускають заняття, не можуть концентруватися на шкільних заняттях. Жертви мають

низьку самоповагу, у них відсутнє відчуття безпеки, вони невпевнені в собі, а їхня віктимізація часто призводить до депресії, самотності та суїцидальних думок, причому ці наслідки можуть проявлятися протягом багатьох років. Отже, чим швидше буде покладений край знущанням, тим краще у довгостроковій перспективі для жертви [4].

Таким чином, причинами, що впливають на агресивну поведінку дітей, є: культ насильства в сім'ї, негативний вплив ЗМІ, низький рівень виховання, гіпер- та гіпоопікування, комп'ютерні ігри, особистісні якості.

Проте варто зазначити, що не кожне насильство є булінгом. Серйозність і тривалість цього процесу безпосередньо пов'язані з реакцією жертви на словесну, фізичну або психологічну агресію [5].

З метою виявлення видів шкільного цькування та ступеня його поширення у загальноосвітніх закладах Хмельниччини було проведено опитування школярів 8–9-х класів віком від 14 до 15 років методом анонімного анкетування. Під час аналізу емпіричних даних за анонімною анкетой булінгу для школярів було отримано такі результати. Понад 75% респондентів зазначили, що проблема булінгу є поширеною в їхньому навчальному закладі. Більше 75% школярів вважають, що в їхньому закладі найбільш поширеним є саме психологічний булінг. Результати дослідження показують, що ця проблема є актуальною, й адміністрації школи потрібно змінити своє ставлення до цього явища та посприяти його вирішенню. Підрахунки виявили, що свідками шкільного насильства хоча б один раз були 50% опитуваних. 60% школярів, зазнавши булінгу, замовчували цю проблему. Представлені статистичні дані підтверджують думку про те, що булінг – явище глобальне та масове. Серед тих школярів, які зізналися, що стали жертвами булінгу, за допомогою до батьків зверталися 40% учнів, до друзів 20% і лише 10% повідомляли вчителів. На запитання анкети: «Хто на Вашу думку здатний припинити булінг?» 65% респондентів відповіли, що це школярі їхнього класу та школи. Тобто більше половини опитуваних упевнені, що це явище може бути припинене без втручання педагогів, психологів, батьків та інших фахівців. Спираючись на ці дані, можна констатувати, що важливим завданням сучасної загальноосвітньої школи є визнання існування проблеми булінгу та створення відповідного середовища в освітній установі для профілактики та боротьби з негативними соціально-педагогічними та психологічними наслідками цього явища.

Згідно зі статтею 16 Конвенції про права дитини, остання має право на захист

від незаконного посягання на її честь і гідність. З метою попередження та вирішення проблеми шкільного булінгу пропонуємо такі профілактичні заходи: 1) класним керівникам стежити за психологічною ситуацією взаємин, що складаються у їхніх класах, і своєчасно на них реагувати та звернути увагу на такі поведінкові ознаки: когось з дітей затискають у кутку приміщення, коли дорослий підходить до групки дітей вони замовкають, розбігаються, різко змінюють діяльність (можуть обійняти «жертву» начебто все в порядку), один з учнів не обирається іншими (ізолюваний), весь клас сміється з одного і того ж учня, використовують образливі прізвиська, школярі бояться зайти до туалету, після уроків не розходяться, когось чекають біля школи; 2) педагогічним працівникам у процесі навчально-виховної роботи варто використовувати різноманітні методи роботи для профілактики шкільного булінгу: робота з художніми творами, які торкаються проблеми цькування; перегляд кінострічок відповідної спрямованості та проведення спільного обговорення переглянутого; написання творів (есе) на тему булінгу тощо; 3) налаштовувати учнів класу на створення довірливих стосунків між класним керівником та іншими працівниками школи (вчителі, психолог); 4) створити спеціальні курси для класних керівників, на яких психологи будуть надавати повний спектр інформації задля попередження проблеми шкільного булінгу; 5) проводити уроки з елементами тренінгових занять та із застосуванням колективного підходу до роботи з учнями; 6) розробити профілактичні програми, які сприятимуть покращенню комунікативних навичок, профілактиці асоціальної поведінки з основами правових знань, спрямованих на групові заняття з учнями та дорослими (педагогічні працівники, батьки); 7) привернути увагу батьків до проблеми шкільного насильства та сприяти їхній психолого-педагогічній грамотності, обізнаності у питаннях виховання: забезпечити підтримку батьків, які мають проблеми особистісного, соціального, виховного плану; активізувати виховну функцію сім'ї шляхом залучення батьків до оволодіння знаннями, уміннями та навичками, необхідними для розуміння своєї ролі у вихованні дітей; встановлювати й розвивати стосунки на основі взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємодопомоги між старшими і молодшими членами сімей.

Висновки. Отже, психологічна профілактика булінгу має реалізовуватися за такими напрямками: робота з батьками (відповідальне батьківство) щодо забезпечення створення сприятливого сімейного середовища для розвитку дитини; фахова психологічна допомога в умовах школи (батькам, учителям, учням); педагогічна діяльність, що передбачає особистісно орієнтований підхід до навчання й виховання.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці та впровадженні нових результативних психопрофілактичних програм і психодіагностичного інструментарію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барліт А.Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44–46.
2. Беженар Г. Булінг: підліткове насильство в школі. *Школа*. 2012. № 2(74). С. 75–79.
3. Булінг – важлива проблема для дітей в Україні. ЮНІСЕФ розпочинає кампанію проти булінгу. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_31252.html (дата звернення: 20.07.2018).
4. Гончаров В.В. Жорстока поведінка в підлітковому середовищі. *Соціальний педагог*. 2009. № 11. С. 59–61.
5. Губко А.А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2013. Вип. 114. С. 46–50.
6. Єфремова Г.Л. Причини та наслідки шкільного булінгу. *Педагогічна майстерня*. 2018. № 1. С. 37–42.
7. Корчакова Н.В. Захист іншого як особливий різновид просоціальної поведінки. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 32. С. 234–245.
8. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: методичні рекомендації / О.Ю. Дроздов, Л.В. Живолуп, О.В. Ніжинська, Я.В. Сухенко; за ред. Я.В. Сухенко. Полтава: ПОІППО, 2011. 80 с.
9. Olweus D. Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*. 1997. Vol. XII. № 4. P. 495–510. URL: <https://doi.org/10.1007/BF03172807> (дата звернення: 20.07.2018).
10. Olweus D. Low School Achievement and Aggressive Behaviour in Adolescent Boys / ed. D. Magnusson, V. Allen. New York: Academic Press, 1983. 268 p.
11. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. Research Centre for Health Promotion, University of Bergen. URL: <http://www.oecdobserver.org> (дата звернення: 20.07.2018).